

III. AHMED KOLEKSİYONUNDAKİ MEMLÛK CİLTLERİNDE AYIRT EDİCİ BİR ÖZELLİK OLARAK MAVİ RENK KULLANIMI

Beyza Çakır*

Gönderilme Tarihi: 24.02.2025 - Kabul Tarihi: 16.06.2025

Özet

Mısır, Suriye ve Hicaz topraklarında hüküm süren Memlûkler (1250-1517), sanatçıları himaye ederek özellikle kitap sanatları alanında İslâm sanatının önemli ölçüde gelişmesine katkıda bulunmuştur. Memlûk döneminde üretilen ciltler hem sanatsal hem de dinî açıdan büyük önem taşımakla birlikte muntazam şekilde tezhiplenmiş yazma eserlerin serlevhaları da göz alıcı niteliktedir. Bu dönemde üretilen kitap kaplarındaki tezyinat, sadece yazma eserleri süslemekle kalmayıp dönemin estetik anlayışı ve üslubunu da yansıtmıştır. Ciltlerde genellikle deri rengi olarak kahverengi tonlarının kullanıldığı, kap dışlarında çoğunlukla müzehheb, kap içlerinde ise kat' oymalar ve kalıp ile oluşturulmuş motiflerin tercih edildiği görülmektedir. Memlûk dönemi tezyinatının en belirgin özelliklerinden biri, geometrik desenler ile nebâti motiflerin uyumlu bir kompozisyon içinde bir araya getirilmesidir. Buna paralel olarak döneme ait kap dışlarında yoğun altın kullanımı ve mavi rengin doğrudan motif ve desenlerin üzerine uygulanması, bu döneme ait ciltlerde dikkat çekici bir süsleme unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bu renk, sadece kap dışlarında değil kap içlerinde bilhassa kat' tekniği ile hazırlanmış şemse ve köşebent bölümlerinin dendanlarını ihata eden sınırlayıcı, ince şerit manasındaki gîsû bölümlerinde de uygulanmıştır. Bu minvalde incelenen ciltlerde mavi rengin neredeyse birçok Memlûk cildinde kap dışında geometrik motifleri vurguladığı, kap içinde ise şemse ve köşebent gibi bölümlerin sınırlarının belirleyen ince şeritlerde kullanılan ayırt edici bir özellik olarak öne çıktığı görülmüştür. Bu çalışma ile araştırmaya dahil edilen Memlûk dönemi ciltlerinin hem kap içi hem de kap dışı renk kullanımı tartışılmış ve dönem ciltlerinin belirleyici özellikleri tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kütüphanesi, Memlûk, Cilt, Renk

USE OF BLUE AS A DISTINCTIVE FEATURE IN MAMLUK BINDINGS FROM THE COLLECTION OF AHMED III

Abstract

The Mamluks, who ruled over the territories of Egypt, Syria, and the Hejaz between 1250 and 1517, significantly contributed to the development of Islamic art, particularly in the field of book arts, by patronizing artists. Bookbindings produced during the Mamluk period hold great artistic and religious significance, and the meticulously illuminated frontispieces (serlevha) of manuscripts from this era are notably striking. The ornamentation on book covers not only served to embellish manuscripts but also reflected the aesthetic perception and stylistic tendencies of the period. Shades of brown were typically preferred as the leather color in bindings; while the outer covers were predominantly decorated with gilded (müzehheb) designs, the inner covers featured motifs created through cut-out (kat') and stamping techniques. One of the most distinctive features of Mamluk decoration is the harmonious composition of geometric patterns and vegetal motifs; in parallel, the intensive use of gold on the outer covers, along with the application of blue pigment directly onto the motifs and designs, emerges as a notable decorative element in bindings from this period. Blue pigment was frequently employed to emphasize motifs and appeared not only on outer covers, but also in the inner parts, particularly in the şemse and köşebent sections prepared with the kat' technique, where it outlined the dendan-like borders in thin, framing lines known as gîsû. Within the bindings examined in this context, blue pigment stands out as a distinguishing characteristic—employed on outer covers to highlight geometric designs and, on inner covers, in the fine lines marking the borders of elements such as şemse and köşebent. This study discusses the use of color on both the interior and exterior of Mamluk bookbindings and identifies the defining features of bindings from this period.

Keywords: Topkapı Palace Library, Library of Ahmed III, Mamluk, Bindings, Colour

Giriş

Memlûkler, 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz topraklarında hüküm süren bir İslâm devleti olup devletin temeli köle kökenli askerlerin (Memlûkler) zamanla siyasi ve askeri gücü ele geçirmesiyle atılmıştır. Eyyûbîler Devleti'nde hizmet eden Kıpçak, Çerkez ve Türk kökenli askerlerden oluşan ve zaman içinde kendi devletlerini kuran Memlûkler, özellikle 1260 yılında Ayn Câlût Savaşı'nda Moğolları yenerek İslâm dünyasının savunucusu konumuna gelmiştir. Sultan Baybars (1260-1277) döneminde devletin sınırları genişletilmiş, Haçlılar üzerine başarılı seferler düzenlenmiştir. Özellikle Kahire ve Şam gibi şehirler, bu dönemde ilim ve sanatın merkezi haline gelmiştir. Memlûkler, Kahire'yi bir bilim, sanat ve ticaret merkezi hâline getirmekle kalmamış, aynı zamanda mimari eserleriyle de İslâm dünyasında öne çıkmıştır. Cami, medrese ve türbe gibi yapılar inşa eden Memlûkler, kitap sanatında da büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Hüsn-i hat, tezhip ve ciltleme sanatlarında önemli eserler ortaya koyarak kültürel mirasa kalıcı izler bırakmıştır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'i daha güzel yazma ve süsleme arzusu, kitap sanatlarının gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır.

İslâm dünyasında farklı coğrafya ve kültürlerde gelişim gösteren kitap sanatları, tezyinat özellikleriyle farklı üslupların izlerini bünyesinde barındıran nadide örneklerdendir. Kökeni Uygur dönemine kadar uzanan ve kâğıdın icadından sonra gelişerek yaygınlaşan cilt sanatının İslâmiyet öncesi döneme ait örneklerinde tezyinat, genellikle geometrik kompozisyonlar ile sağlanmıştır. İslâmî dönemde Mushaf yazımına verilen önemin de etkisi ile sanatsal değer taşıyan ve tezyinî açıdan zenginlik kazanmış olan ciltler üretilmeye başlanmıştır. Sanatsal açıdan izler taşıyan ilk örneklerinin Koptlar tarafından hazırlanarak Mısır'dan diğer bölgelere yayıldığı bilinmektedir¹. Fakat, IX. X. ve XI. yüzyıllara ait ciltler genellikle kitaplardan

ayrı olarak günümüze ulaştığı için bu ciltlerin tarihlendirilmesi oldukça zordur.² İslâmî dönem cilt sanatı, Kopt ciltlerinden etkilenmiş olsa da sürekli bir gelişim içinde olmuş ve IX. yüzyılın sonlarında sanat eseri niteliği kazanan örnekler ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında deri ticaretinin gelişmiş olması, kitap ciltlerinde kullanılan malzemelerin çeşitliliğini de artırmış; keçi, sığır ve koyun derileri gibi farklı deri çeşitleri kullanılmıştır.³ Ciltlerde genellikle siyah, kahverengi, güvez renkler tercih edilirken, nadiren neftî de kullanılmıştır. Ayrıca bazı kaynaklarda örneğine az rastlanan beyaz ciltlerden de bahsedilmiştir.⁴

Erken dönem ciltlerinde tezyinat, genellikle ya tam zemin geometrik desenler ya da şemse ve köşebent kompozisyonları ile tasarlanmakla birlikte desenlerin baskı yoluyla bu bölümlere uygulandığı bilinmektedir. Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde de devam eden zemini tamamen tezyinli cilt örneklerinin yanı sıra şemse ve köşebent tezyinatları da dönem ve bölgelere göre üslup farklılıkları göstermektedir. İlk dönemlerde dairevi şemselerde geometrik motifler kullanılırken zamanla şemseler oval/mekik formunu almış ve nebâtî tezyinatın gelişmesiyle birlikte hatâyî üslubu motifler ön plana çıkmıştır. Cilt sanatında üst ve alt kaplar nadiren farklı ve genellikle aynı kompozisyonla bezenmiş, köşebentler ve şemsele-re salbekler eklenmiştir. İslâmî dönem cilt sanatı, Selçuklu, Memlûkluk, Timur ve Osmanlı gibi farklı bölgelerde kendine özgü üsluplar geliştirerek büyük bir çeşitlilik ve zenginlik kazanmıştır. Her bölge, kendine özgü kültürel ve sanatsal özelliklerini ciltlere yansıtarak bu sanatın gelişimine katkıda bulunmuştur. Ciltlerin kayıtlı oldukları vakitten daha önce veya sonraki dönemlerde yapılmış olma ihtimali bulunsa da kullanılan malzeme, teknik ve

1 Theodore C. Petersen, *Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations*, Vol. I, Washington: Smithsonian Institution, 2013, 64

2 Julian Raby ve Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century*, Ed. Tim Stanley, London: Paul Holberton Publishing, 1993, 2.

3 Patrica Crone, *Mekkan Trade and the Rise of Islam*, New Jersey: Princeton University Press, 1987, 98-101.

4 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Vol II, California: University of California Press, 1999, 112.

üslup özellikleri cildin hangi dönemde ve nerede üretildiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu nedenle cilt üzerindeki motif ve desenlerin biçimi, dönemin üslubunu anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu minvalde yürütülen araştırma ile bugüne kadar üslup özellikleri hakkında detaylı bir çalışma yapılmayan Memlûk dönemi cilt sanatının motif ve desen kompozisyonlarının yanı sıra cilt tezyinatında kullanılan renkler, detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Memlûk Cilt Sanatının Genel Özellikleri

Memlûkler, Moğollarla mücadelelerinden sonra Mısır, Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesini de içine alan coğrafyada bir devlet kurmuşlardır.⁵ Kazandıkları birçok zafer ile güçlenen Memlûk sultanları, ilmi desteklemek suretiyle mühim bir kültür ortamı oluşturarak çeşitli ilim dallarının gelişmesine vesile olmuşlardır. Kültür ve sanatın gelişmesiyle birlikte Memlûk sultanlarından Sultan Şaban (h. 1363-1377) ve Sultan Çakmak'ın (h. 1438-1453) görkemli el yazmaları sipariş ettikleri ve bu kitaplar için ciddi ücretler ödedikleri bazı kaynaklarda geçmektedir.⁶ Ayrıca Memlûk döneminde inşa edilen cami, medrese gibi ihtişamlı mimari eserlere Mushaf vakfetmek bir âdet hâline gelmiş ve bu vesile ile dönemin ihtişamına uygun Mushaflar özenle tezyin edilmiştir.⁷ Bu dönemde kitap sanatları ve özellikle ciltçilik büyük bir gelişme göstermiştir. Memlûk ciltleri, kendilerine has bir üslup ile hazırlanmış hem teknik hem de estetik açıdan oldukça zengin ve detaylı şekilde tezyin edilerek İslâm sanatının önemli ve etkileyici örnekleri arasında yer almıştır. Dönemin eserleri incelendiğinde, mimaride

1 Minhacül Abidîn ve Tarîkul Kasidîn, H. 854/M. 1450, TSK A. 1532 Kap dışı

görülen geometrik süslemelerin benzer şekilde kitap sanatlarında da kullanıldığı ve her iki sanat dalı arasında estetik bir paralellik olduğu anlaşılmaktadır. Ciltlerin belli bir üslup çerçevesinde hazırlandığı bilinmekle birlikte zeminin tamamında tezyinli yıldız ağları, (Resim 1)⁸ şemse ve bordürlerde kullanılan geometrik düğümler ile rûmî üslubu motiflerin görüldüğü örnekler mevcuttur. Bu kompozisyonlar, genellikle ¼ simetrik tasarlanmış, çiçekler

5 Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015, 27.

6 Betül Şahin, "Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde Bulunan Memlûk Ciltlerinden Örnekler", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, Karaman, 9 (2023), 634.

7 Nida Gamze Temurçin, *Memlûk Dönemi Tezhip Sanatının İncelenerek Günümüz Tezhip Sanatında Yorumlanması*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016, 8.

8 TSK: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, A.: III. Ahmed Koleksiyonu.

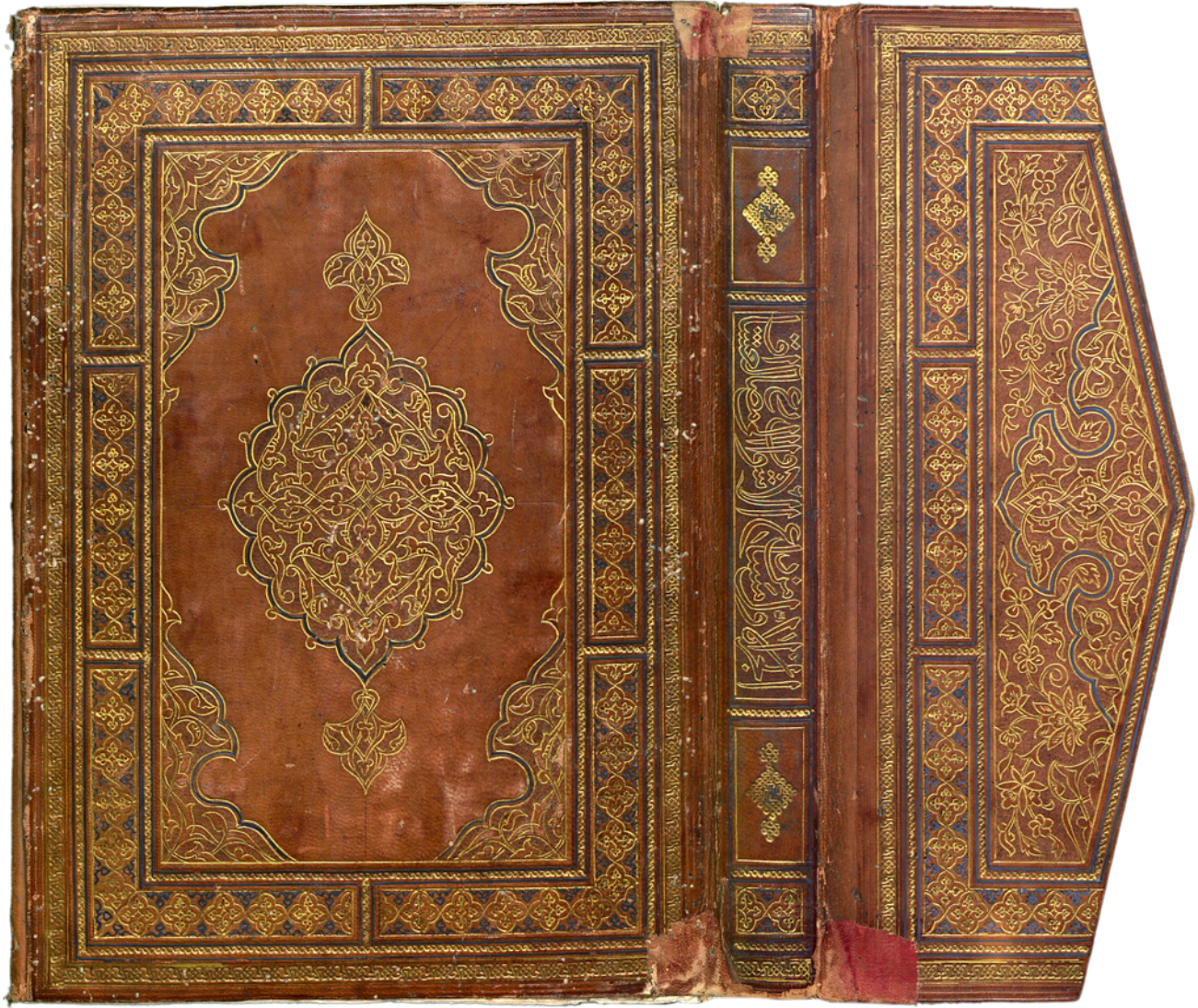

2 Kitâbü's-Süruri'n-nefs, H.872/M.1467, TSK A. 2557 Kap dışı

ise iri formlar halinde uygulanmıştır.⁹ (Resim 2) Ayrıca Memlûkler döneminde hazırlanan kitapların kap dışlarında ayırt edici başka bir özellik olan müzehheb ciltler, oldukça dikkat çekicidir.

9 Yasin Çakmak, *Manisa Yazma Eser Kütüphanesindeki Geometrik Tezyinatlı Ciltler*, Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020, 107.

Memlûk ciltleri arasında tespit edilen erken örnekler, XIII. yüzyılın sonlarına tarihlenmiş olup XIV. ve XV. yüzyıllara ait önemli sayıda cilt örneği günümüze ulaşmıştır. Nitekim Suriye ve Mısır'ın XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarına katılmasına kadar olan süreçte bu sanatın gelişimini izlemek mümkün olmuştur. Genellikle kahverenginin tonlarının kullanıldığı Memlûk ciltleri, tasarım açısından kompozisyon farklılıklarına göre iki gruba ayrılmaktadır. Ciltler, genellikle ya tam zemin

3 Meşâriu'l-Eşvak alâ Mesârii'l-Uşşâk, H. 813/M. 1473, TSK A. 649 Kap dışı

tezyinli kompozisyonlar ile tasarlanmış ya da şemse ve köşebent bölümlerinden müteşekkil kompozisyonlar ile tezyin edilmiştir. (Resim 3)

Memlûk ciltlerinin erken örneklerindeki iç kısımlarına ısıtılmış kalıpla yapılan sıvama rûmî desenlerini ilerleyen zamanlarda geometrik ve nebatî süslemeler izlemiş ve XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı ciltlerinde etkili olmuştur.¹⁰ XIV. ve XV.

yüzyıllara kadar üretilen ciltlerde ise altın fazla kullanılmamış genellikle soğuk baskı tekniğinde ciltler hazırlanmıştır.¹¹ Kap üzerine uygulanan motif ve desenler genellikle çizgi demirleri ya da çeşitli el aletleriyle sağlanmıştır.

10 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, 29.

11 Yılmaz Özcan, *Türk Kitap Sanatında Şemse Motifi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 3.

Tablo 1 Memlûk dönemi mikleb tasarımları

Suriye topraklarından Mısır bölgesine Eyyûbîler aracılığıyla aktarılan geometrik desenler, Memlûk ciltlerindeki kap tasarımlarına da yansımıştır. Rûmî ve hatâyî üslubu motiflerin yanı sıra yıldız ağları, altıgenler, sekizgenler ve muhtelif geometrik bezemeler sıklıkla kullanılmış ve mikleb bölümleri de kap kompozisyonu ile uyumlu bir şekilde tasarlanmıştır.¹² Üst ve alt kap tasarımlarının yanı sıra mikleb bölümlerinde de küçük aletlerle işlenmiş detaylar ve dokular sıklıkla görülmektedir. Bu detaylar, ciltlerdeki kompozisyonlara zenginlik kazandırmış,

12 Çakmak, *Manisa Yazma Eser Kütüphanesindeki Geometrik Tezyinatlı Ciltler*, 105.

ağırlıklı olarak uygulanan geometrik tasarımlara nebâtî motifler de eklenerek tezyinattaki değişimler kat' sanatlı ciltlerin iç ve dış kaplarına yansıtılmıştır. Geometrinin ve nebâtî bezemelerin bir arada kullanıldığı ciltlerde ise sıklıkla mavi ve tonları gerek zeminlerde gerekse sınır belirleyici gîsû şeklinde uygulanmıştır. İncelenen örnekler arasında Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud el-Ferra el-Merverudi'nin *Şerhu's-Sünne* ve Abdülkadir Meragi'nin hazırlamış olduğu *Makasid'ül-Elhân* adlı eserlerin ciltlerinde dönemin tezyini özellikleri görülebilmektedir. Bu dönem ciltlerinin şemse kompozisyonlarında rûmî üslubu motifler yaygın olarak

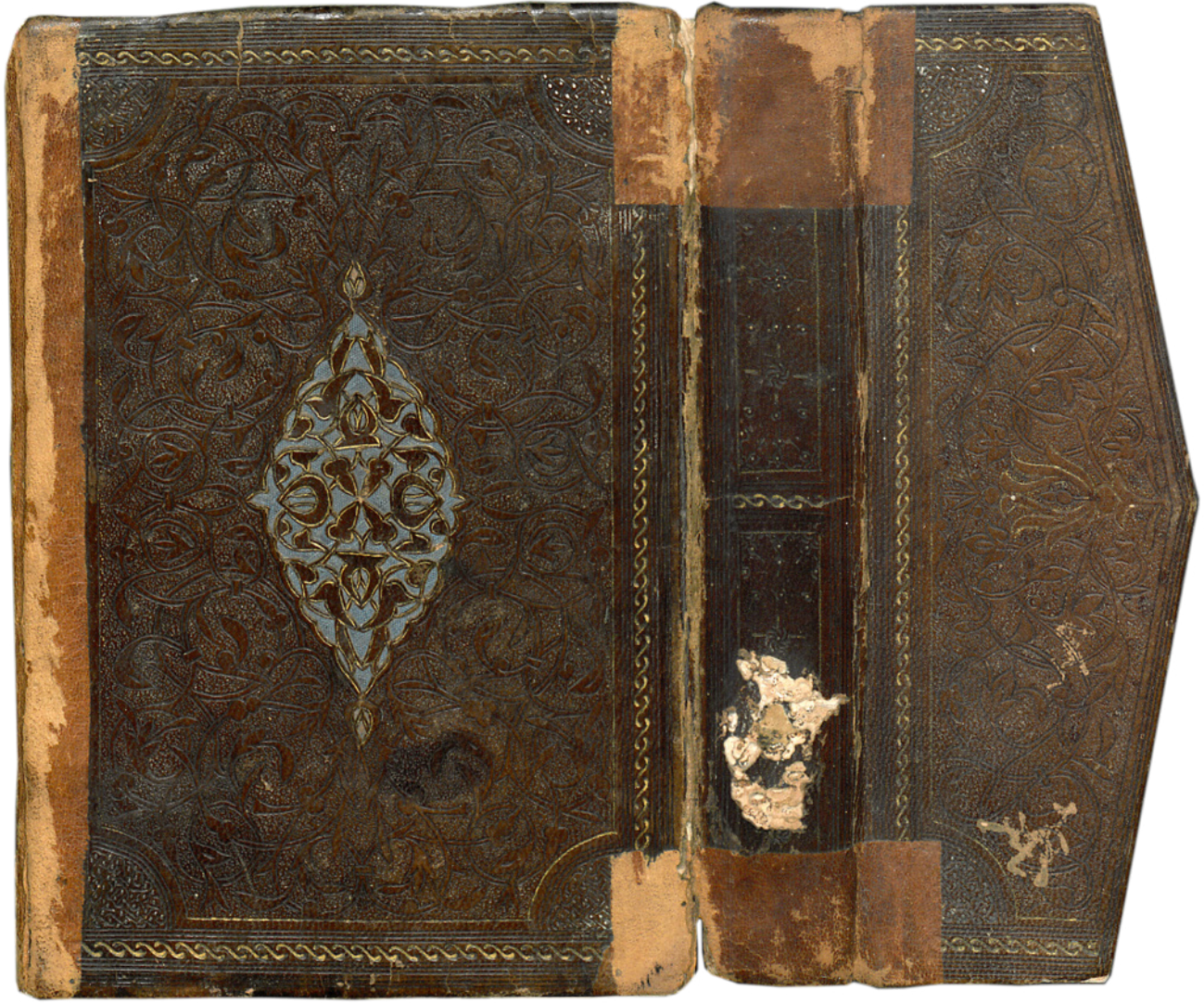
4 Şifâ-i Şerîf, H.793/M.1390, TSK A. 317 Memlûk cildi üst ve alt kap dışı

kullanılmış, köşebentler ve sıklıkla dış pervazlar geometrik örgülerden tasarlanmış kompozisyonlarla bezenmiştir. (Tablo 1)¹³

Kap merkezinde yer alan şemse kompozisyonunda genellikle dairevi, nadiren mekik formu örnekler mevcutken çok kollu yıldız ve geometrik geçmelerden müteşekkil tasarımlara da sıkça rastlanmaktadır. Kap köşelerinde ise çeşitli düğüm motifleri veya şemse kompozisyonu ile benzer tasarlanmış köşebentler yer alırken bazı örneklerde

geniş dış pervaz uygulamaları görülmektedir. Ayrıca Memlûk dönemi ciltlerinde kat' sanatı uygulamaları, genellikle ciltlerin kap dışında geometrik desenler ile nebâtî motiflerin uyumlu bir şekilde bir araya getirilmesiyle sağlanmıştır. Bu tür uygulamaların erken örneklerinden biri, H.793 / M.1390 yılında Arapça olarak nesih hatla Ahmed b. Muhammed el-Balisî eş-Şafî tarafından istinsah edilmiş olan el-Kâdî 'Îyâd'in Şifâ-i Şerîf isimli siyer kitabının kap dışı oymalarıdır. (Resim 4)

13 TSK: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, A.: III. Ahmed Koleksiyonu, TİEM: Türk ve İslam Eserleri Müzesi, R.: Revan Koleksiyonu

5 Menâzilü'l-Ahbâb ve Menâzihü'l-Elbâb H.736 / M.1336,
TSK A. 2471 ve Tuhfetü'l-Mücahidin fi'l-Amal bi'l-Meyadin TSK, A. 2624 Kap dışı

Memlûk ciltlerindeki şemse ve köşebent uygulamaları, Osmanlı ciltlerine ilham vermiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde görülen kat' sanatlı ciltler ve baskı teknik örnekleri, Memlûk üslubunun Osmanlı'ya taşındığını göstermektedir.¹⁴

14 Bosch, G., Carswell, J., Petherbridge, G., *Islamic Bindings and Bookmaking*, Chicago: University of Chicago Press, 1981, 65.

Dönemler arasında benzer uygulamalar olduğu gibi bariz farklılıklar da görülmektedir. Memlûk ciltlerinde zeminin tamamında geometrik süslemeler ön planda olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı ciltlerinde ise zeminin tamamının bezemesinden ziyade daha sade bir tasarım tercih edilmiştir. Timûrî, Safevi ve Şiraz ciltlerinde girift kompozisyonlar, nebâtî ve hayvan motifleri ile acemkâri tarzı ciltler öne çıkmaktadır. İran bölgesinde yapılan ve sanatsal değeri yüksek olan ciltlerde kat' oyma tekniği,

5 Menâzilü'l-Ahbâb ve Menâzihü'l-Elbâb H.736 / M.1336,
TSK A. 2471 ve Tuhfetü'l-Mücahidin fi'l-Amal bi'l-Meyadin TSK, A. 2624 Kap dışı

kap içlerinde uygulanırken Memlûk dönemi ciltlerinde bilhassa XIV. yüzyılın sonlarındaki örneklerde yaygın olarak kap dışında uygulanmıştır. (Resim 5) Ayrıca Memlûk ciltlerinin kap içlerinde görülen kat' oymaların dışında kalıpla hazırlanmış nebâtî bezemeler de hâkim olmuştur.¹⁵

15 Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Ortaçağ İslam Ciltleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1990, 115.

6 Sad Kelime-i Ali, XV. yüzyıl, TSK R. 1919 Kap dışı

Özellikle XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Memlûk ciltlerinde görülmeye başlayan kat' sanatı, XV. yüzyılın sonlarında Sultan Kayıtbay (1468-1496) döneminde tekâmüle ulaşmış ve ipek kumaş zeminli, altın işlemeli ve çok renkli tasarımlarla ihtişam kazanmıştır. (Resim 6) Son Memlûk sultanlarından Kansu Gavri (1501-1516) döneminde ise

cilt kaplarının iç ve dış süslemeleri daha detaylı hale gelmiştir.¹⁶

16 Alison Ohta, "Filigree Bindings of The Mamluk Period", *PDF: Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXI, I, 2004, 269.

7 Zahîre-i Hârezmşâhî, H. 981 / M.1573-74, TSK A. 2071 Kap dışı

Memlûk Cilt Sanatında Mavi Renk

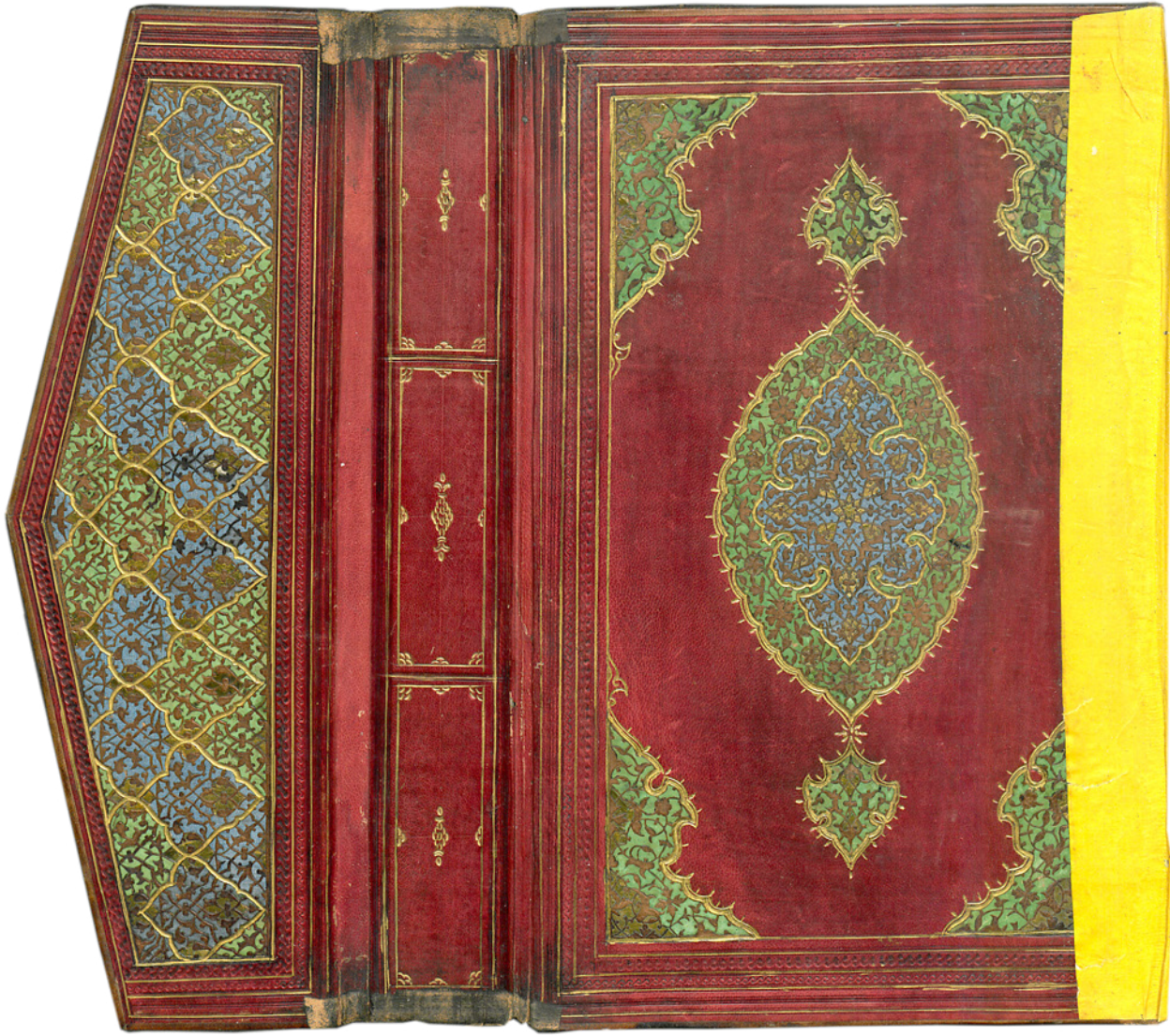
XIV. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen Memlûk cilt sanatı, özellikle Sultan Kayıtbay döneminde tekâmüle ulaşmış, bu dönemde yoğun altın bezemelerinin yanı sıra çeşitli renklerin kullanımı da yaygınlaşmıştır. Renk, sanatta estetik bir unsur olmanın ötesinde dönemin kültürel, dini ve sosyo-ekonomik yapısını yansıtan önemli bir gösterge olmuş ve bu bağlamda Memlûk ciltlerinde kullanılan renkler, incelenmeye değer bir zenginlik kazanmıştır. XV. yüzyılda Bağdat'tan Kahire'ye birçok sanatkar göç edip gittikleri yerlerde Türkmen üslubunu yaymaya başlamıştır. Bu etkileşim neticesinde ilk olarak Memlûk, akabinde Osmanlı cilt sanatında önemli değişimler yaşanmış ve döneme damgasını

vuran sanat eserleri ortaya çıkmıştır.¹⁷ Çeşitli sanatkarlar tarafından hazırlanan ciltlere motif ve desenler üzerindeki kabartmalarda olduğu gibi teknik anlamda da birtakım yenilikler getirilmiş, derilerdeki renk kullanımında kahverengi tonlarının dışında güvez, lacivert, yeşil ve siyah renkler görülmeye başlanmıştır.¹⁸

Bu renkler, kaplara uygulanırken farklı tekniklerle zenginleştirilmiş, altın ve kabartma desenlerle görsel bir ihtişam kazandırılmıştır. (Resim 7)

17 Çakmak, *Manisa Yazma Eser Kütüphanesindeki Geometrik Tezyinatlı Ciltler*, 120.

18 Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2021, 116.

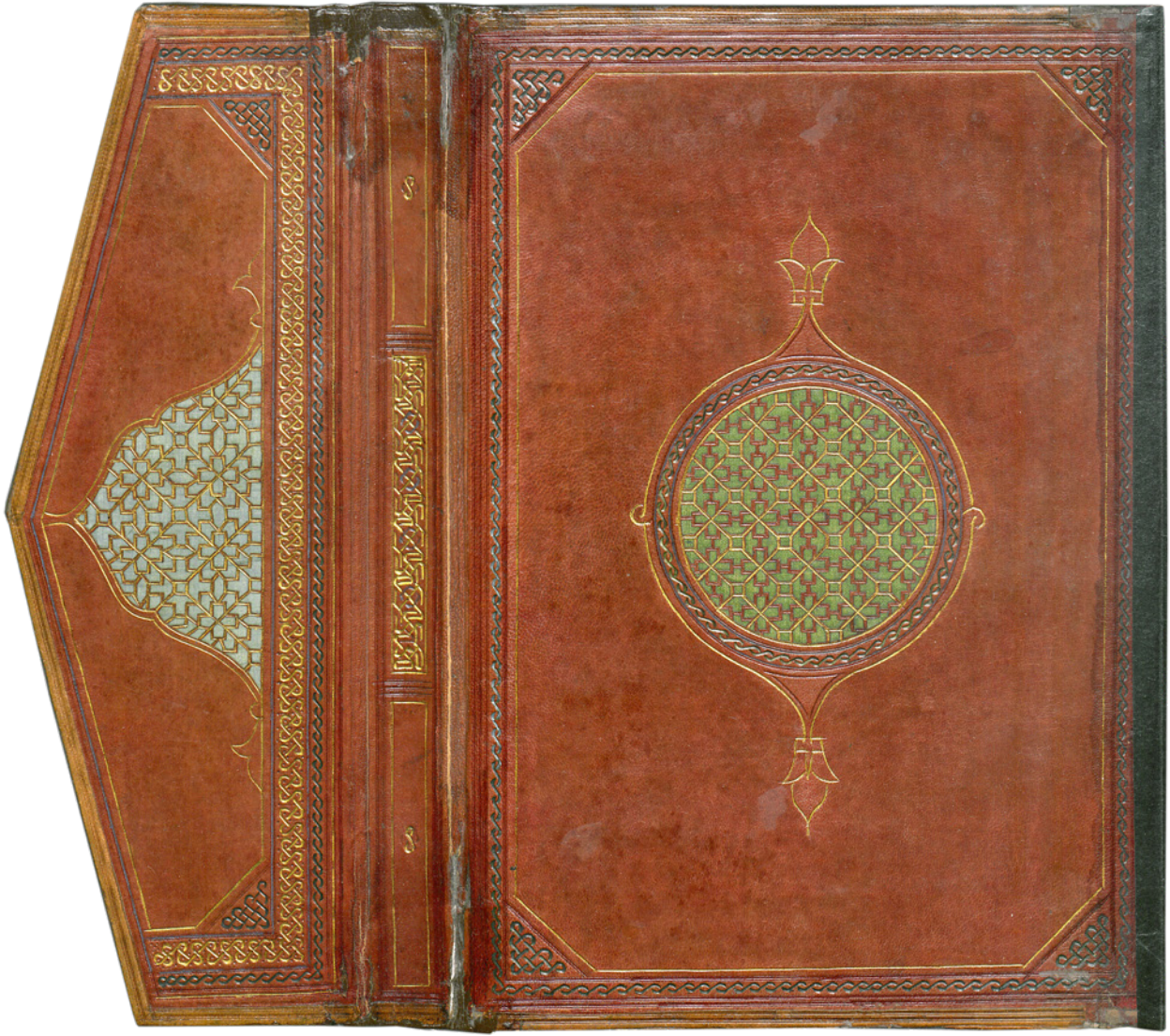

8 Zahîre-i Hârezmşâhî, H. 981 / M.1573-74, TSK A. 2071 Kap içi

Özellikle kat' oymaların erken örneklerinde zeminde mavi, altın ya da yeşil tonlarında renkli kumaş kullanımı yaygındır. İlerleyen dönemlerde ise kumaşın yanı sıra renklendirilmiş deriler de tercih edilmeye başlanmıştır. Bunun sebebi olarak deri malzemenin kumaşa nazaran boyayı daha iyi hapsetmesi ve dayanıklı olması düşünülebilir. Bu minvalde çeşitli malzemeler eşliğinde farklı renklerin bir araya getirilmesi ile desenlerin daha belirgin ve dikkat çekici hâle gelmesi sağlanmıştır. (Resim 8)

Bu yöntem, kaplara derinlik katarken aynı zamanda ışık oyunları ile hareketli bir görüntü oluşturmuştur. Ayrıca incelenen örneklerde Memlûk cilt sanatına özgü ayırt edici bir özellik olarak şemse ve köşebent bölümlerindeki tahrir uygulaması için altın kullanıldığı, dendanları ihata eden sınır belirleyicisi konumunda ince şerit olarak kullanılan kuzu/gîsû (گیسو)¹⁹ rengi için ise mavi rengin tercih

19 Aziz Doğanay ve Merve Akyüz, "İslîmî / Rûmî Ve Hatâyî Motifinin Köken Meselesi: Timûrî Tezyînat Üslûbunun Osman-

9 Makasid'ül-Elhân, TSK R. 1726 Kap içi

edildiği tespit edilmiştir. Mavi ve tonlarının bazı kaynaklara göre nazardan korunmak için kullanıldığı düşünülmüş olsa da bu görüşün dışında bir çok farklı etken olduğu da düşünülmektedir.²⁰

lı Sanatına Yansımaları Ve İstanbul Üslûbunun Teşekkülü.” *Türklük Araştırmaları Dergisi/ Journal of International Turkic Research (INTURE)*, 2024, 38.

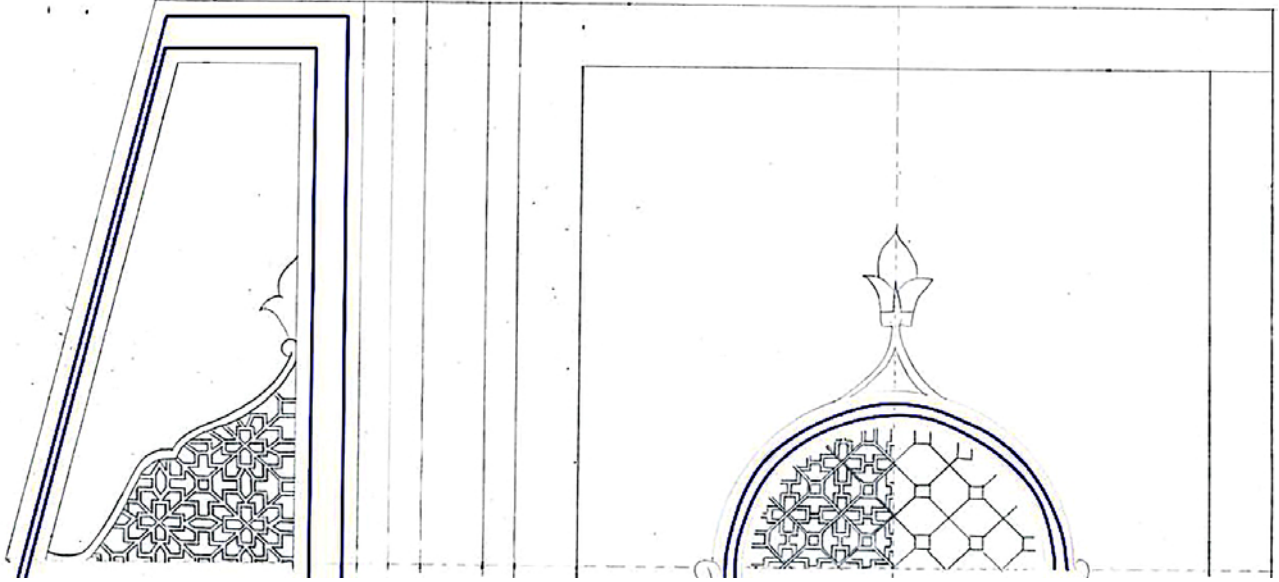
20 Alison Ohta, *Covering the book: bindings of the Mamluk period, 1250-1516 CE.*, PhD Thesis. SOAS, University of London, 2012, 120.

Memlûk sanatında özellikle kitap kaplarında kullanılan mavi renk, Afganistan’dan ithal edilen değerli bir taş olan lapis lazuli bazlı pigmentlerden elde edildiğinden maliyetli ve nadir bulunur olmasından dolayı prestij göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple ihtişamın oldukça mühim olduğu Memlûk saray kültüründe hazırlanan kitaplarda da bu değerli rengin sıkça kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. İslâm sanatında mavi renk, sembolik açıdan genellikle cenneti, bilgeliliği ve sonsuzluğu temsil etmektedir. Bu nedenle

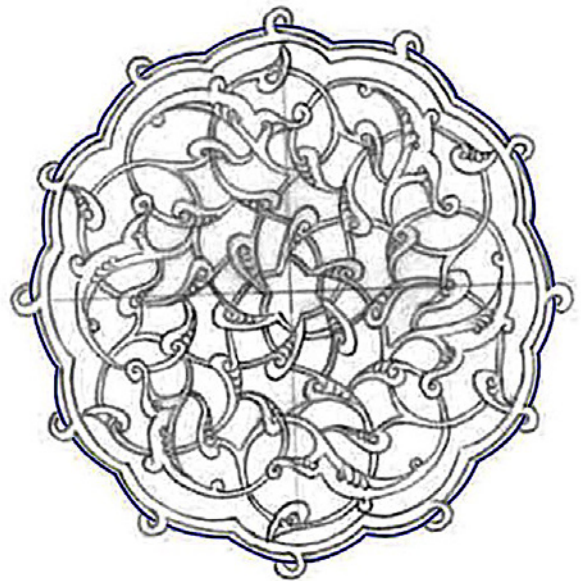
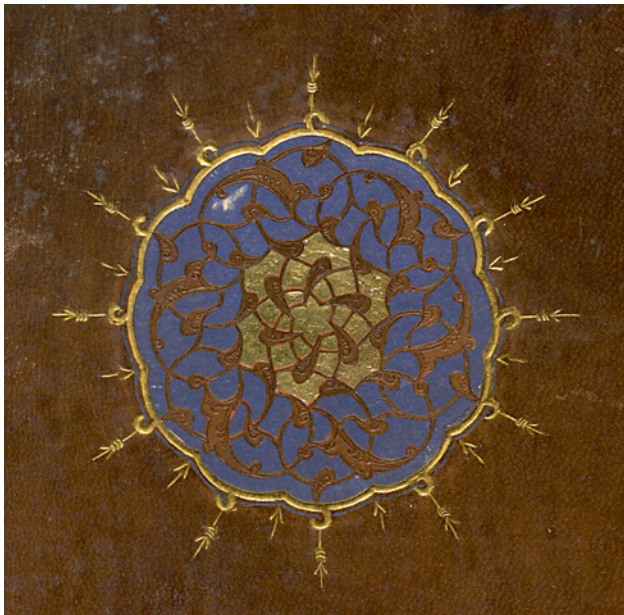
Kur'an-ı Kerim ciltlerinde ve tezhipli yazmalarda sıklıkla kullanılmış; böylece kitabın kutsallığı estetik öğelerle vurgulanmıştır. Memlûk sanatı da bu anlayıştan etkilenmiş; özellikle çini sanatında görülen Orta Asya kökenli etkiler, kitap süslemelerine taşınmıştır. Nitekim dönemin estetik beğenisini

yansıtan kobalt mavisi, Memlûk kitap sanatında önemli bir yer edinmiştir.

Bu etkenlerin yanı sıra genellikle dış etkilere maruz kalan kitap kaplarında yaygın olarak solmaya karşı daha dayanıklı olan mavi pigmentlerin tercih edildiği görülmüştür.

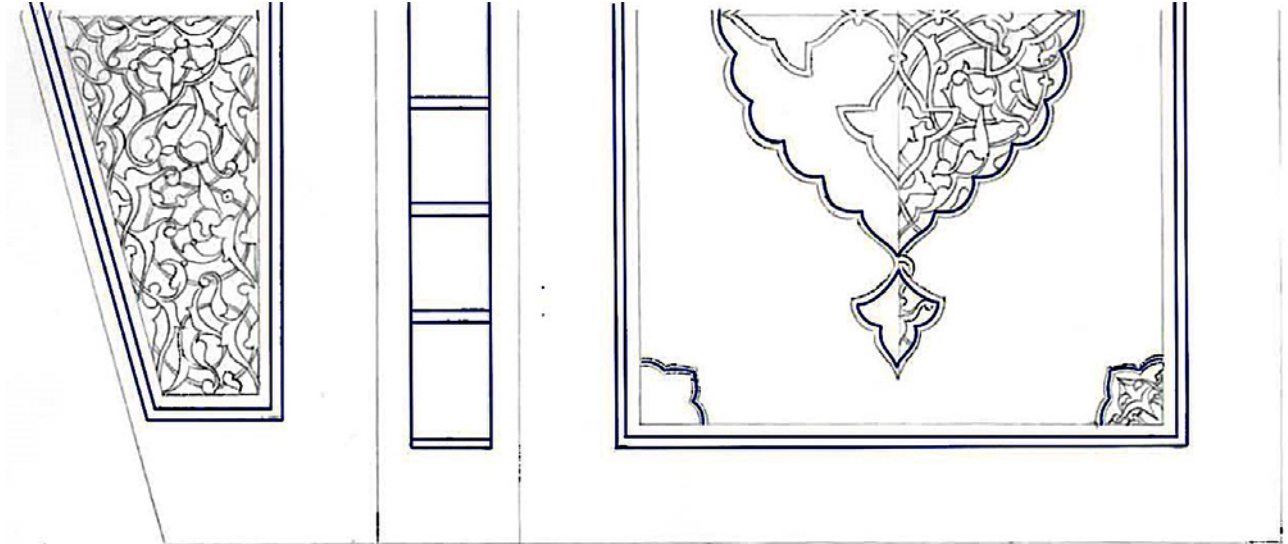
Çizim 1: TSK R. 1726 Kap içi cedvel ve gîsû detayları

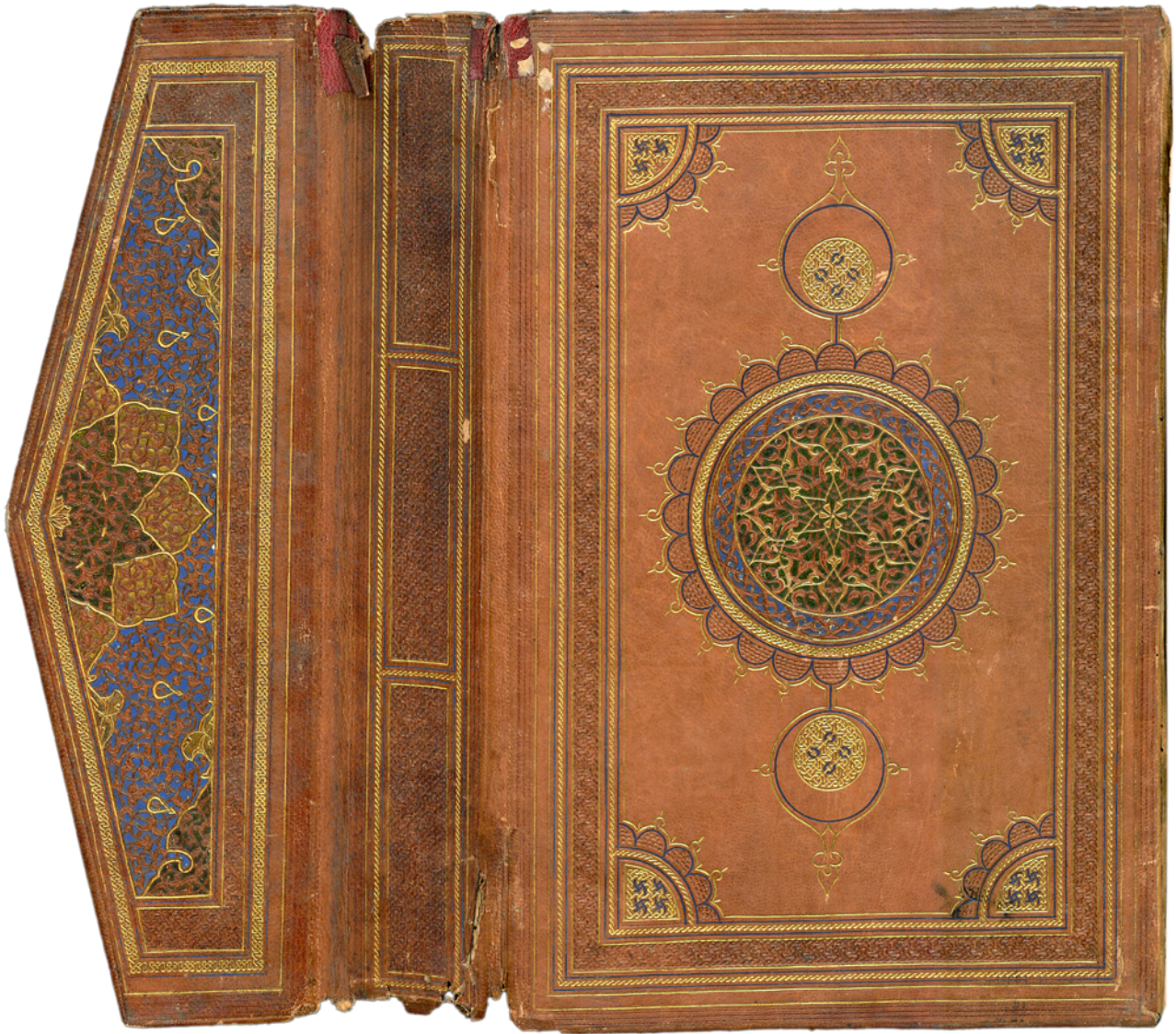
10 / Çizim 2: Hâşîye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf, H. 899 / M.1494, TSK A. 1914 Kap içi şemsesinde kullanılan gîsû ve çizimi

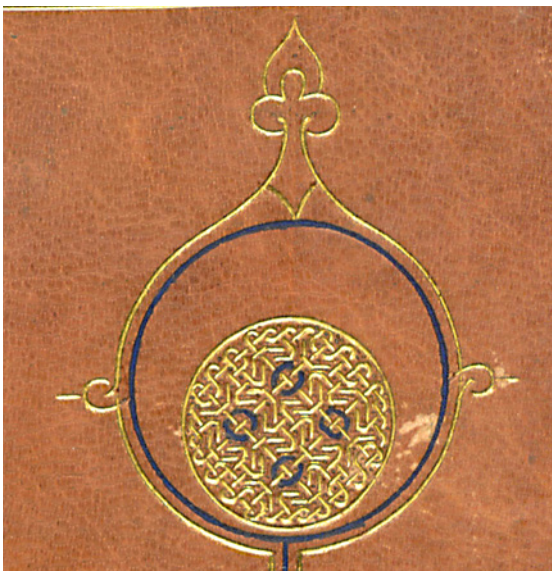
11 Meşâriu'l-Eşvak alâ Mesârii'l-Uşşâk H. 813 / M. 1473, TSK A. 649 Kap içi ve mikleb

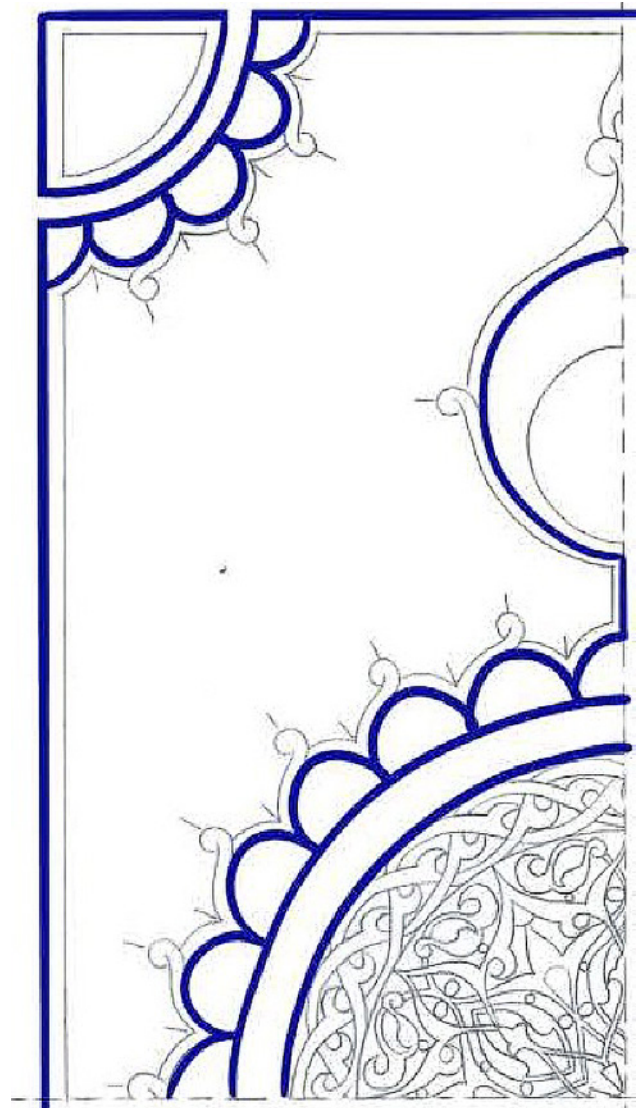
Çizim 3: TSK A. 649 Kap içi bölümlerinde kullanılan cedvel ve gisû detayları

12 TSK A. 645 Kap içi

13 TSK A. 645 Kap içi detayları

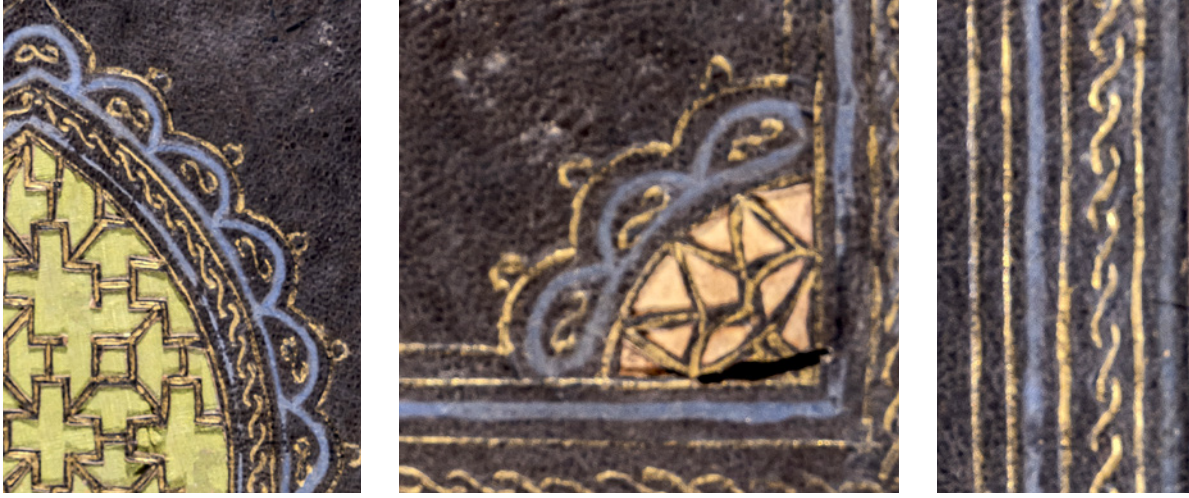

Çizim 4: TSK A. 645 Kap içi gisû detayları

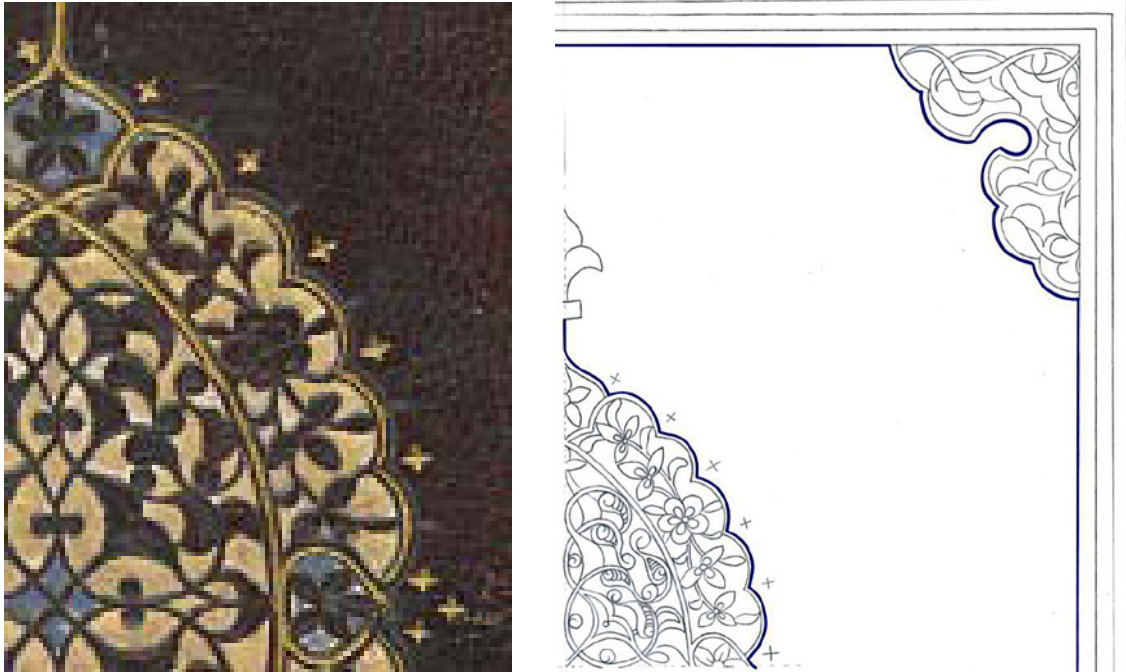
Altın ve lacivert-mavi kombinasyonu, Memlûk tezhip sanatında sıkça kullanılan estetik bir kontrast olmasının yanı sıra kitap kaplarında pafta belirleyicisi olarak nadiren sertab ve dış pervazlarda kullanılırken şemse, salbek ve köşebent bölümlerinin vurgulanmasında sıklıkla uygulanmıştır.

14 Minhacül Abidin ve Tarikul Kasidîn, H.854/M.1450, TSK A. 1532 Kap içi

15 TSK A. 1532 Kap içi sınır belirleyici mavi gîsû detayları

16 / Çizim 5: TSK R. 1919 Kap dışı şemse ve köşebent gîsû detayı

Memlûk ciltlerinin sayısı arttıkça mimaride yoğun şekilde kullanılan geometrik tezyinatın ilerleyen dönemlerde küçük ölçekli sanatlara özellikle kitap ciltlerine yansıdığı bilhassa kat' oymalara muntazam şekilde uyarlandığı görülmüştür. Geometrik motiflerin oyulması itina gerektirmesine rağmen Memlûkler, kat' oyma tekniğini bu alanda ustalıkla uygulamış ve zeminde ise genellikle

kumaş malzeme tercih etmiştir. Mehmed b. Mehmed Gazalî'nin Minhacül Abidin ve Tarikul Kasidîn isimli eserinin kap içlerinde olduğu gibi dönem eserlerinde yalın kat geometrik oymaların zeminlerinde genellikle yeşil ve tonları kullanılmış, pafta sınırlarının belirleyicisi olan gîsû ise sıklıkla mavi renk ile vurgulanmıştır. (Resim 9-14-15)

17 ed-Dürretü'l-Mudiyye ve'l-Arûsü'l-Mardıyye ve'- Şeceretü'n-Nebeviyye ve'l-Ahlâku'l-Muhammediyye, H.889 / M.1484, TSK A. 2829 Kap dışı

Özellikle dairevi şemseler, köşebentler ve tahrirlere uygulanan altın ve mavi rengin bir arada kullanımı ciltlere ihtişamlı bir görünüm kazandırmıştır. Kahverengi veya güvez deriler altın ile bezendiğinde desenler daha belirgin hâle gelmiş, bu da Memlûk sanatının zarif üslubunu ortaya koymuştur.

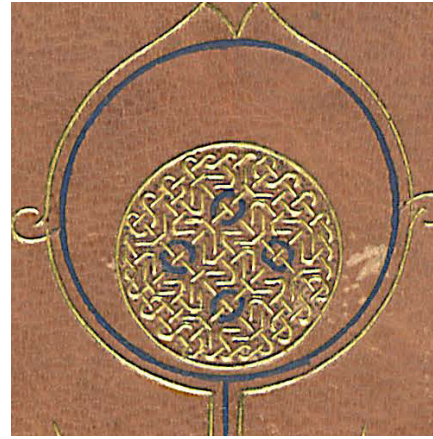
Bu dönemde, ciltlerde yaygın görülen bir diğer özellik de renk geçişleridir. Özellikle Sultan Kayıtbay ve Kansu Gavri dönemlerinde, cilt tasarımlarında polikromi, yani çok renkli süsleme anlayışı hâkim olmuştur. Farklı renklerin bir arada kullanıldığı bu ciltler, dönemin nadide el yazmalarının vazgeçilmez birer parçası hâline gelmişlerdir. (Resim 17)

18 TSK A. 2624 Dış pervaz detayı

19 TSK R. 1726 Dış pervaz detayı

20 TSK A. 645 salbek ve köşebent detayı

Memlûk ciltlerindeki renk kullanımının Osmanlı cilt sanatı üzerinde de etkileri olmuştur. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde (1444-1446, 1451-1481), Memlûk tarzı mavinin yanında hem motiflerde hem de zeminde altın kullanımı Osmanlı ciltlerinde de uygulanmaya başlanmıştır. Bu etkileşim, sonraki yıllarda Osmanlı cilt sanatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.²¹ Memlûk cilt sanatında kullanılan renkler ve süsleme teknikleri, dönemin sanatsal anlayışını ve estetik zevkini yansıtan önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Kat' oymaların zemininde daha dayanıklı olması için kullanılan kumaş zemin ile süsleme yöntemleri, bu ciltler için sadece koruyucu bir unsur olmanın ötesinde aynı zamanda birer sanat eserine dönüşmüştür.

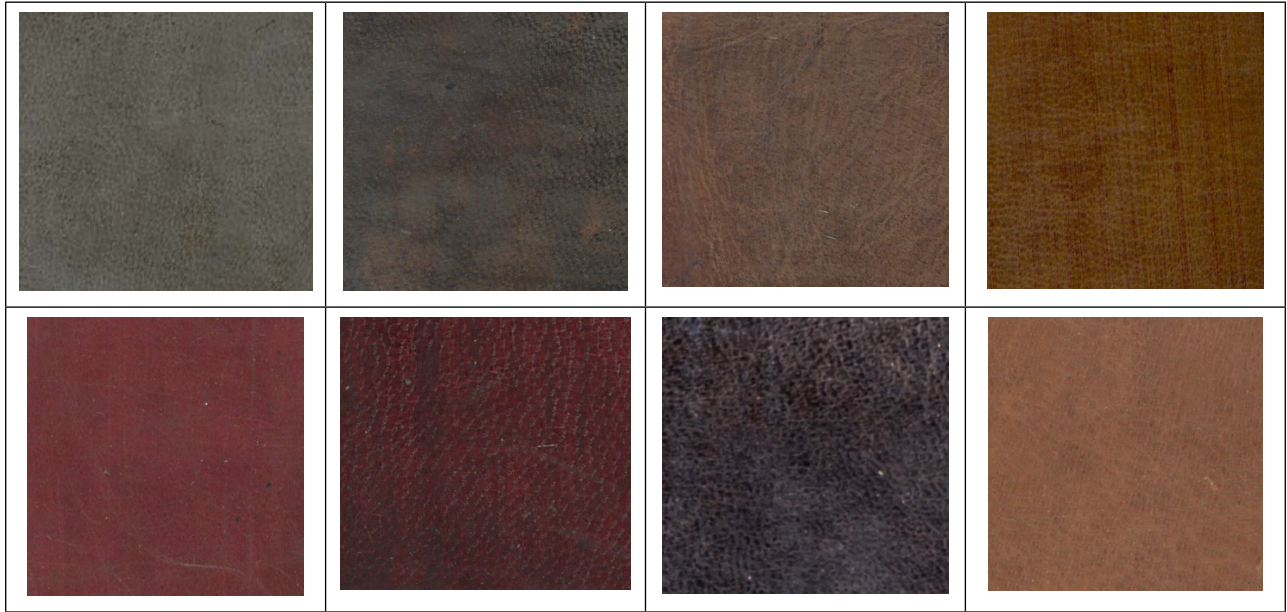
21 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, 9.

Memlûk cilt sanatında renk kullanımı, estetik ve teknik açıdan mühim olduğundan dolayı kaplarda genellikle doğal renkler kullanılmış, güvez, lacivert, yeşil ve kahverengi gibi belirgin renkler sıkça tercih edilmiştir. Üst ve alt kaplarda çoğu zaman deri, doğal renginde bırakılırken şemse ve köşebentlerdeki motifler üzerinde desenlerin vurgulanması için altın²² uygulanmış, genellikle dış pervazda, salbek ve köşebentler üzerindeki geometrik düğümlerde ise mavinin tonları sıkça kullanılmıştır. (Resim 18-19-20)

22 Bosch, Carswell ve Petherbridge, *Islamic Bindings and Book-making*, 1981, 172.

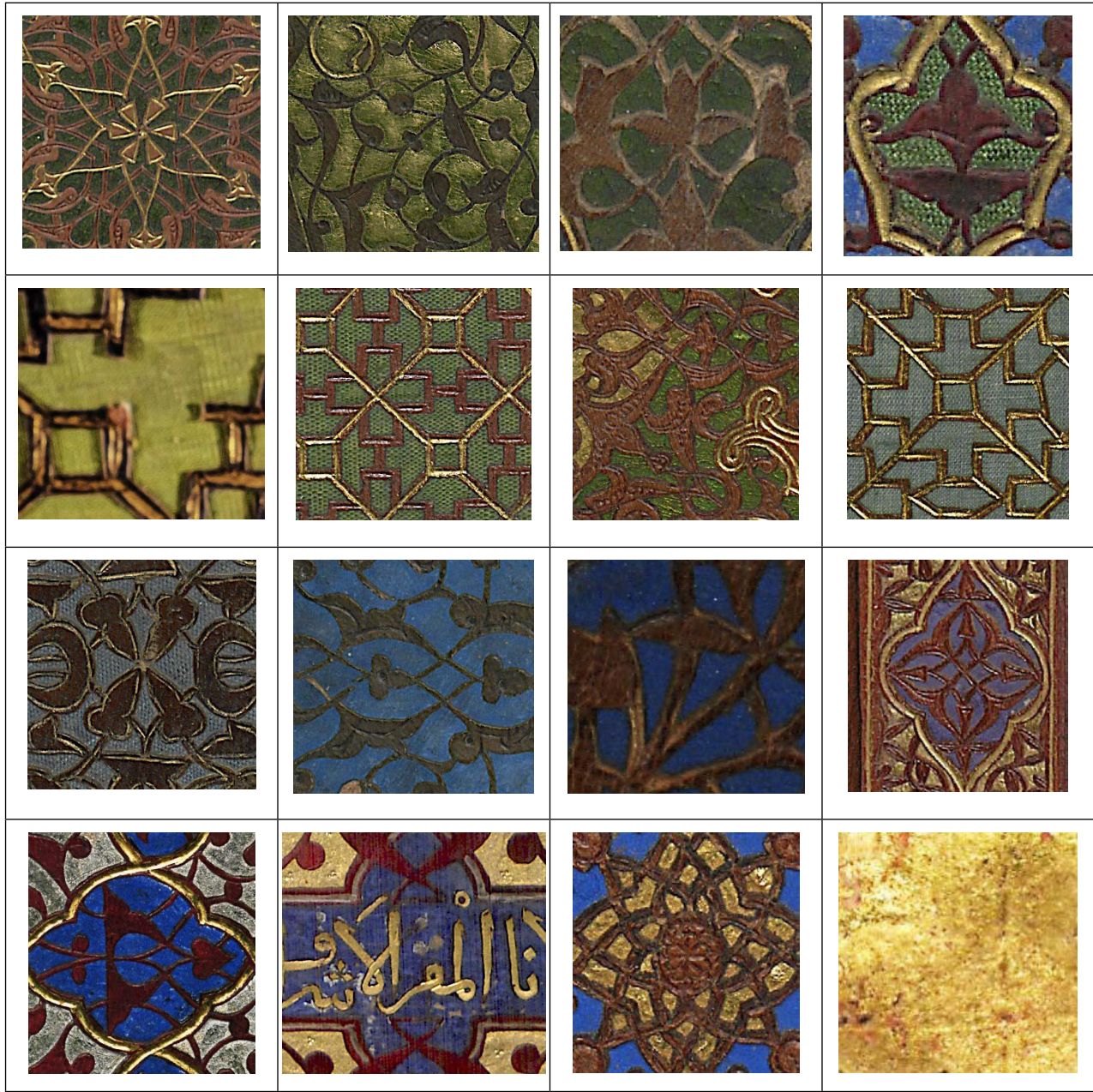
Sıcak bir görünüm kazandıran güvez, kaplarda sıklıkla tercih edilirken lacivert ve koyu mavi tonları, özellikle geometrik desenlerde ve tezyinatta kullanılmıştır. Ayrıca kat' oymaların zeminlerinde karşımıza çıkan mavi ve yeşil kumaşlar, kompozisyona derinlik kazandırmıştır.²³ Siyahın ise genellikle motif ve desenleri vurgulamak için kullanıldığı düşünülmektedir.

Özellikle Sultan Kayıtbay döneminde, baskı tekniği ile hazırlanmış geometrik tezyinli ciltlerde genellikle kahverengi ve güvez renkte deriler kullanılmış, motif ve desenler altın ile bezenerek belirginleşmesi sağlanmış ve ciltlere zengin bir görünüm kazandırılmıştır.

Tablo 2 Memlûk ciltlerinde kullanılan renkler

23 Ohta, *Filigree Bindings of The Mamluk Period*, 268.

Tablo 3 Memlûk ciltlerinde kullanılan zemin renkleri

Sonuç

Türk cilt sanatının tarihsel süre içerisinde geçirmiş olduğu evrelerde Osmanlı'nın erken dönemine kadar ortaya çıkan eserlerin tezyinatı ağırlıklı olarak geometrik bezemeli olmuştur.

X. ve XII. yüzyıllarda geometri, ana tezyin unsur iken XIII. yüzyıl sonlarına doğru tezyinatta nebâtî motiflerin boy göstermesiyle birlikte geometri ile nebâtî motifler bir arada tasarlanmaya başlanmıştır. Bilhassa Timurî, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde, cilt sanatında bir yenilik olan kat' tekniği ile stilize motiflerin fevkalade ince işçilikle bezenmesi, başta Memlûk cildini etkilemiş sonrasında ise Osmanlı cildini de hâkimiyeti altına almıştır. XVI. yüzyılda her alanda istikrar ve zenginlik olduğu gibi cilt sanatı da klasik çağını bu devirde tamamlamıştır. Sonraki yüzyıllarda ise geometrinin ana unsur olmasından ziyade zerbahar tasarımların yalın alt yapısını oluşturan bir unsur olarak yer aldığı ve stilize çiçek formlarıyla da birlikte kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Memlûk dönemi cilt sanatı, işlevselliği ve estetiği birleştiren zarif süslemeleriyle İslâm dünyasının en dikkat çekici ciltleme geleneklerinden biri olmuştur. Genellikle koyun veya keçi derisi kullanılarak yapılan bu ciltler, uzun ömürlü ve dayanıklı olmaları için özel işlemlerden geçirilmiştir. Deri yüzeyine uygulanan kabartma, altın, kat' ve boyama gibi tekniklerle kaplara estetik bir derinlik kazandırılmıştır. Özellikle kat' tekniği, Memlûk ciltçiliğinde öne çıkan en özgün yöntemlerden biri hâline gelmiştir. Bu teknikte deri oyularak altına mavi, güne-i gül veya yeşil gibi renkli kumaşlar yerleştirilmiş, böylece desenler daha belirginleştirilmiştir. Süsleme anlayışında ise dairevi şemse ve köşebentlerde geometrik desenler sıkça kullanılmıştır. Ancak şemselere ilerleyen dönemlerde beyzî/mekik formlar kazandırılıp salbekler eklenmiş ve motifler altın, sınırlı belirleyicisi olan ince şerit anlamında kullanılan gîsû ise mavi ile vurgulanarak göz alıcı bir etki sağlanmıştır. Kahverengi, güvez, lacivert ve yeşil gibi zengin renkler tercih edilerek altın ile kontrast elde edilmiş, bu sayede cilt kaplarına daha gösterişli bir görünüm kazandırılmıştır.

Memlûk ciltçiliği, Osmanlı sanatı üzerinde de önemli bir etki bırakmış, özellikle Fatih Sultan Mehmed dönemindeki ciltlerde Memlûk üslubunda tezyinat ile mavi ve altın renklerinin kombinasyonu uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca Memlûk ciltlerinin etkileri, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ciltçiliğinde de görülmüş, özellikle İtalyan kitap ciltlerinde bu motiflerden esinlenildiği tespit edilmiştir. Kullanılan teknikler, renkler ve süsleme anlayışıyla hem İslâm sanatına hem de sonraki yüzyıllarda Osmanlı ve Avrupa ciltçiliğine önemli katkılarda bulunmuş, kitapları koruyan bir unsur olmanın ötesine geçerek onları birer sanat eserine dönüştürmüştür.

Memlûk dönemi cilt sanatı üzerine kapsamlı bir araştırma henüz yapılmamış olması nedeniyle Memlûk hâkimiyetinin iki yüzyılı aşkın süresi boyunca bu sanat formunun nasıl geliştiği hakkında çok az şey bilinmektedir. Bu sebeple Memlûk kitap üretimi üzerine detaylı bir çalışma yapmak elbette güçtür. Fakat XV. yüzyıl Mısır ve Suriye ciltleri ile Osmanlı geleneği arasındaki farkları ortaya çıkarmak için bazı genellemeler yapmak gereklidir. Makul bir kesinlikle tarihlenebilen yayınlanmış envanterlerin incelenmesi, Memlûk ciltlerinin tipolojisi ve tarihsel gelişimi hakkında bir dizi gözlem yapmamıza imkân sağlamıştır. Ancak erken aşamada tespitler dikkatle ele alınmakla birlikte bu çalışma ile Memlûk ciltlerinin en belirgin özelliklerinden biri olarak bilinen tezyinatta yoğun altın uygulamalarının yanı sıra mavi renk kullanımının da karakteristik bir özellik taşıdığı tespit edilmiştir.

Bu sebeple önemli bir husus olarak karşımıza çıkan Memlûk dönemi ciltlerinde mavi renk kullanımının sembolik ve pratik birkaç mühim faktöre dayandırıldığı, diğer dönem ciltlerinden farklı olarak kap dışı motif ve desenlerin vurgulanmasında ve bilhassa dış pervazlarda bulunan geometrik geçmelerde uygulandığı görülmektedir. Mavinin kap içlerindeki kat' oymalarda zemin rengi kullanımından ziyade şemse ve köşebent bölümlerinin sınırlarının belirlenmesinde dönem üslubu olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca incelenen ciltler

neticesinde çok nadir bir kat' cinsi olan geometrik oymaların Memlûk dönemi ciltlerinde genellikle mavi ve yeşil tonlarındaki kumaş zemin üzerinde oldukça sık uygulandığı da belirlenmiştir.

Bu çalışmanın hem sanat tarihi hem de kitap sanatları alanında, özellikle Memlûk dönemi cilt sanatında kullanılan renklerin özellikleri, teknikleri ve anlamları üzerine yapılacak araştırmalara önemli bir kaynak oluşturacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015.
- Doğanay, Aziz. "İslîmî / Rûmî Ve Hatâyî Motifinin Köken Meselesi: Timûri Tezyînât Üslûbunun Osmanlı Sanatına Yansımaları Ve İstanbul Üslûbunun Teşekkülü." *Türklük Araştırmaları Dergisi/ Journal of International Turkic Research (INTURE)*, 2024.
- Bosch, G., J. Carswell, G. Petherbridge. *Islamic Bindings and Book-making*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Crone Patrica. *Mekkan Trade and the Rise of Islam*. New Jersey: Princeton University Press, 1987.
- Çakmak Yasin. *Manisa Yazma Eser Kütüphanesindeki Geometrik Tezyinath Ciltler*. Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020.
- Hobson, A. H. *Humanists and Bookbinders: The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459-1559*. Cambridge University Press, 1989.
- Ohta Alison, "Filigree Bindings of The Mamluk Period", PDF: *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXI, I, 2004, 267-276.
- Ohta Alison, *Covering the book: bindings of the Mamluk period, 1250-1516 CE.*, PhD Thesis. SOAS, University of London, 2012.
- Özcan Yılmaz. *Türk Kitap Sanatında Şemse Motifi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Raby Julian ve Zeren Tanındı. *Turkish Bookbinding in the 15th Century*. Ed. Tim Stanley. London: Paul Holberton Publishing, 1993.
- S.D. Goitein. *A Mediterranean Society*. Vol II, California: University of California Press, 1999.
- Şahin, Betül. "Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde Bulunan Memlûk Cildlerinden Örnekler", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2023): 631-657.
- Şahin, Betül. "XVI. yüzyıla Ait İki Memlûk Cildinin Tezyini Açısından Değerlendirilmesi", *Hikem Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 1/1 (2023): 18-36.
- Tanırdı Zeren. "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Ortaçağ İslam Ciltleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1990, 102-149.
- Temurçin Nida Gamze. *Memlûk Dönemi Tezhip Sanatının İncelenerek Günümüz Tezhip Sanatında Yorumlanması*. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016.
- Theodore C. Petersen. *Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations*. Vol I, Washington: Smithsonian Institution, 2013.